

УДК 351/316.42/168.522

**УКРАЇНА НА ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ МАПІ СУЧАСНОГО СВІТУ:
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ****Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ**

orcid.org/0000-0003-3212-043X

кандидат філософських наук,

завідувач відділу філософії та геополітики НДІУ

Анотація. Стаття присвячена своєрідному тлумаченню культурного локусу України в класичних культурно-цивілізаційних концепціях О. Шпенглера і А. Дж. Тойнбі. Незважаючи на деякі спрощення і дуже узагальнені висновки, продемонстровано, що ці концепції досі залишаються впливовими не лише в межах академічних дисциплін «Історія» чи «Культурологія», а й навіть у геополітичному дискурсі сьогодення.

Ключові слова: цивілізація; Україна; православ'я; геополітика.

**УКРАИНА НА ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ КАРТЕ МИРА:
ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ И РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ****Виталий ТЕРЛЕЦКИЙ**

кандидат философских наук,

заведующий отделом философии и геополитики НИИУ

Аннотация. Статья посвящена своеобразной трактовке культурного локуса Украины в классических культурно-цивилизационных концепциях О. Шпенглера и А. Дж. Тойнби. Несмотря на некоторые упрощения и очень обобщенные выводы, продемонстрировано, что эти концепции до сих пор остаются влиятельными не только в рамках академических дисциплин «История» либо «Культурология», но даже в геополитическом дискурсе современности.

Ключевые слова: цивилизация; Украина; православие; геополитика.

**UKRAINE ON THE CIVILIZATION MAP OF THE MODERN WORLD:
HISTORICAL EXPERIENCE AND REALITIES OF THE PRESENT****Vitali TERLETSKY**

Candidate of Philosophical Sciences,

Head of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

Annotation. The paper deals with a peculiar interpretation of the cultural locus of Ukraine in the classic cultural and civilization conceptions of O. Spengler and A. J. Toynbee. Despite some simplifications and very general conclusions, it shows that these conceptions still remain influential not only within the academic disciplines "history" or "cultural studies" but also in the present geopolitical discourse.

Keywords: civilization; Ukraine; Orthodoxy; geopolitics.

© Терлецький В.

Про Україну в контексті культурно-цивілізаційного вибору її подальшого розвитку і в зв'язку з сучасними процесами глобалізації написано чимало, але на сьогодні ця тема виявляється з особливою актуальністю. Порушення територіального суверенітету держави Україна, постійна динаміка широкого спектра факторів, що присутньо визначають політичний клімат всередині країни, підвищений рівень очікування змін у суспільстві з боку різних соціальних груп і верств – це далеко не повний перелік найбільш нагальних проблем в країні, які так чи так корелюють із її цивілізаційним вибором.

Однак такий погляд переважно інтроспективний. Вагомо враховувати також масштабнішу оптику бачення всього розмаїття процесів в сучасній Україні. А такий кут зору передбачає зважання як на те місце, яке Україна посідає (або яке їй приписують) у цивілізаційному розвитку людства, так і на те значення, яке має приділятися зовнішнім (стосовно держави) чинникам. На жаль, доводиться констатувати, що, попри постійні розмови про включеність України в глобалізаційні процеси сучасності, нечасто враховується важливість такої зовнішньої позиції. А проте вона виявляється інколи вирішальною, особливо в зв'язку з тим, яку вагомість має зовнішньополітична ситуація для внутрішньополітичних процесів. Також вона по-своєму відбиває той імідж України, який досі побутує на Заході. Наприклад, як свідчать дослідження останніх років, західні політики ще й досі зараховують Україну до Європи лише за географічною ознакою [6, с. 337]. Але і провідні інтелектуали сучасності згадують Україну в ліпшому разі побіжно. Так, наприклад, Ф. Фукуяма у

своїй уже класичній праці «Кінець історії» (1992) веде мову про Україну лише в контексті здобуття незалежності після розвалу СРСР, а також принагідно порівнює її з деякими країнами Східної Європи [12, с. 64, 74]. Навіть докладний аналіз ступеня глобалізованості України передбачає не лише співвідношення відповідних показників з «індексом глобалізації», а й чітке усвідомлення свого місця і свого майбутнього в цих неоднозначних процесах, тобто «власної цивілізаційної ідентичності» [3; 4].

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб проаналізувати культурний терен України в класичних моделях цивілізаційного розвитку людства (О. Шпенглер, А. Тойнбі) та виявити внутрішній зв'язок між їхніми оцінками та новітніми геополітичними концепціями, що по-різному трактують статус і майбутнє сучасної європейської держави.

Перш ніж перейти до розгляду класичних теорій цивілізаційного розвитку, доцільно нагадати кілька концептуальних положень. Традиційно цивілізаційні концепції пояснення розвитку людства представляють як альтернативу до формаційного підходу розвитку суспільства, що був розроблений у марксизмі. Згідно з останньою теорією суспільно-економічні формації – це передусім такий рівень розвитку суспільства, що спільний для багатьох країн, які перебувають приблизно на одному етапі еволюції, але сам він ґрунтується на певному типі виробництва. Водночас останнє поняття включає в себе поєднання виробничих сил із виробничими відносинами, що виникають у процесі виробництва. Як відомо, історичний розвиток людства марксизм зображав як природний і черговий процес зміни відповідних формацій: «від

первіснообщинної через рабовласницьку, феодальну, капіталістичну аж до комуністичної формації» [2, с. 49].

Натомість цивілізаційний підхід кладе в основу свого аналізу поняття цивілізації, що постає базовим елементом і людської культури загалом (якщо при цьому не протиставляти поняття «культура» і «цивілізація»), і суспільства в його історичному розвитку. Це поняття є досить широким, позаяк воно уміщує і матеріальну (виробництво, техніка, матеріальні блага), і соціальну (державний лад, соціальну структуру, політичне життя), і духовну (релігія, наука, мораль, мистецтво) складові.

Як добре відомо, класичними творами, що презентують цивілізаційні теорії розвитку людства, стали у ХХ ст. праця Освальда Шпенглера «Занепад Європи. Обрис морфології світової історії»¹ (1918) і багатотомне «Дослідження історії» Арнольда Дж. Тойнбі «Дослідження історії» (1934–1959). Попри численні розбіжності, інколи принципового характеру, їх об'єднує спільне бажання розглядати історичний розвиток всього людства крізь призму таких вищих утворень, як «культура» (О. Шпенглер) і «цивілізація» (А. Дж. Тойнбі). Саме така постановка питання дає змогу трактувати світову історію на якомусь метарівні. Не заглиблюючись у деталі обох концепцій, що неминуче відвело б від зазначеної теми, вкажемо лише на те, що О. Шпенглер нараховує вісім світових культур, тоді як А. Дж. Тойнбі обстоює двадцять одну цивілізацію світу.

У вітчизняній науковій літературі постійно наголошується на тому, що

¹ У науковій літературі поширений також інший варіант перекладу цього твору під титулом «Присмерк Європи».

українська культура (в широкому значенні слова) має дуже давню історію, витоки якої сягають сивої давнини, налічує не одне тисячоліття. Якщо ж ми зіставимо таку самооцінку із тим, що писали про Україну два знаних дослідники історії, висновок буде несподіваним: ані О. Шпенглер, ані А. Дж. Тойнбі не згадують Україну взагалі (одноразова згадка про українців у Тойнбі [8, с. 208] нічого змістовного не дає і може розцінюватися як своєрідний *háрах legómenon*)!

Напевне, якимось поясненням такого стану справ може бути той факт, що на час написання цих класичних уже творів Україна була частиною більшого політичного утворення (СРСР як спадкоємиці Російської імперії) і в дослідників не було жодних підстав гадати про її самостійне існування. Тобто, мовою сучасних дослідників, Україна ще не стала «геополітичною реальністю» (В. Крисаченко), тому з погляду політичної історії, яка все ж досі залишається визначальною навіть для різних спроб культурно-цивілізаційного аналізу, Україна не набула статусу політичної суб'єктності.

Натомість в обох творах ми натрапляємо на інколи розлогі характеристики росіян, російської культури і того, що О. Шпенглер називає «російськістю» (*Russentum*). Так, наприклад, той-таки О. Шпенглер називає росіян «народом напівєвропейського стилю», якому по суті властива «псевдометаморфоза», започаткована діяльністю Петра I [17, с. 762]. На дуже показових мовних прикладах «неба», «долі», «волі», «духу» він намагається виявити ментальну відмінність між «фаустівською» (західноєвропейською) і «загадковою російською душею» [17, с. 921–922]. Утім докладне тлумачення таких характеристик варто

залишити російським дослідникам [7, с. 47–89].

Щоправда, у книжці «Роки рішення» (*Jahre der Entscheidung*, 1933) німецький філософ згадує про Україну поряд із Білоруссю як західну від Москви «область», «найвагомішу для царату областей від Риги до Одеси», маючи на увазі, мабуть, розподіл тогочасних світових політичних сил «великого стилю», себто «більшовицький СРСР» [18, с. 73]. Але ні в цій книжці, ані в «Занепаді Європи» автор не торкається теми української історії й культури як окремишнього феномена порівняно з російським «стилем».

У своїй типології цивілізацій А. Дж. Тойнбі виокремлює «православно-християнську цивілізацію», центром якої на сьогодні (тобто на час написання твору) є Росія [9, с. 110]. То тут, то там згадуючи російську цивілізацію, англійський науковець усе-таки говорить про «руський регіон» як коріння цієї цивілізації, що локалізований у «верхньому басейні Дніпра». Він із певним пієтетом пише про «безпрецедентний подвиг» козаків у протистоянні «євразійським кочовикам», що у його концепції являє собою «відгук» цієї цивілізації на «виклик» з боку експансії монголів. Також він відзначає цивілізаційні досягнення козаків: «вищу культуру обробітку землі» та використання річок як потужного природного засобу протидії ворогові у військовій справі [9, с. 123–124]. Утім таким поцінуванням нашої давньої мивушини й обмежується присутність українського елемента в дослідженні А. Дж. Тойнбі. Натомість у відповідних контекстах він постійно говорить про «православно-християнську цивілізацію», яка ідентифікується, зрештою, із російським православ'ям. Як відомо,

саме релігійний фактор був одним із двох (поряд із соціальними структурами) вирішальних чинників, що дали змогу англійському вченому виокремлювати й аналізувати розвиток світових цивілізацій, на що слушно вказує О. Прицак [8, с. 372]. Під таким кутом зору Україна справді може розглядатися як частина «православно-християнської цивілізації», яка, однак, все-таки не обмежується сучасним російським православ'ям. Дещо випереджаючи наступний виклад, можна стверджувати, що в цьому пункті за теорією А. Дж. Тойнбі слідували і продовжують слідувати пізніші дослідники, і то не лише в річищі культур-філософії.

Класифікація і опис цивілізацій, запропоновані А. Дж. Тойнбі, з часом набули визнання і сьогодні оцінюються як «базова типологія цивілізацій». Але при всьому цьому вона виявляється недостатньою з багатьох поглядів, особливо коли йдеться про певні культурні локальності, що не потрапили в поле зору англійського дослідника або розцінювалися ним у досить загальних рисах. Виходячи з проблем «власної цивілізаційної ідентичності», Ю. Павленко намагається уточнити певні положення цієї типології, і така спроба видається підкріпленою історичними фактами.

На думку вітчизняного дослідника, потрібно диференційовано підходити до поняття «православно-християнська цивілізація», оскільки воно не настільки гомогенне, як видається на позір². Він вважає за необхідне розмежовувати

² Доцільно окремо наголосити, що автор дотримується тієї думки, що цивілізації не можна вирізняти за якимось етнічним критерієм [5, с. 48]. Щоправда, в літературі побутує й протилежний погляд, згідно з яким саме «початкова мовна спорідненість» виступає одним із критеріїв для класифікації історичних цивілізацій [10, с. 98].

«Візантійсько-Східнохристиянську та Східнослов'янсько-Православну цивілізацію», причому ключова роль належала Київській Русі, що об'єднувала обидві цивілізації, але була при цьому «автономною субцивілізацією». Саме на ґрунті Київської Русі, що проіснувала до монгольської навали, і виформувалася Східнослов'янсько-Православна цивілізація [5, с. 50–53]. З огляду на потужні трансформаційні процеси «на зламі XV–XVI ст.» (зникнення Візантійської цивілізації, перманентні загрози для східних слов'ян з боку Мусульманської цивілізації, злет Західнохристиянської цивілізації) автор простежує різні напрями подальшого розвитку православної цивілізації східних слов'ян.

З одного боку, цивілізаційний розвиток на українсько-білоруських землях вирізнявся «соціально-культурним характером» (як «відповідями» на, зокрема, Берестейську унію 1596 р., що спричинило тогочасні видозміни і в православ'ї, і в різних формах соціальної самоорганізації) [5, с. 54–55]. З другого боку, в Московському царстві (пізніше Російській імперії) домінував «соціально-політичний» тип розвитку, що вилився передусім у розбудову державних інститутів із «жорсткою владною структурою, оборонною свідомістю і ставленням до чужорідних ідейно-культурних впливів як до проявів ворожої пропаганди» [5, с. 56]. Зрештою, не без впливу освічених (духовних) представників українських земель у другій половині XVII ст., викристалізувалися два «основні компоненти Східнослов'янсько-Православної цивілізації – західної (українсько-білоруської) і східної (московсько-російської)».

На думку Ю. Павленка, «цивілізаційний синтез» української культури і

московської політики відбувся наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст. [5, с. 56–57, 59]. Вельми показово, що такий синтез припадає на час не лише творення імперії Петром I, а й зародження і розквіту в Західній Європі доби Просвітництва. Не менш прикметним є і те, що в цій новоствореній Східнослов'янсько-Православній цивілізації загальне визнання здобула не мова української культури, але і не специфічно російська (великоросійська) мова, а саме загальноросійська мова як мова нової імперії, що, врешті-решт, продовжувалося протягом багатьох століть. Не зупиняючись докладніше на тих специфічних особливостях, які були притаманні перетворенню Східнослов'янсько-Православної цивілізації в комуністичний тоталітарний режим (зокрема, на тезі Ю. Павленка, що СРСР був не цивілізацією, а «геополітичним квазичивілізаційним монстром»), слід підкреслити небезпідставно увиражений автором геополітичний підтекст цієї цивілізації, осердям якої було саме православ'я. «Російська імперія як геополітичне утворення являла собою євразійський конгломерат народів, що мав, попри його гетерогенність, доволі ефективні збройні сили, адміністративну структуру, систему освіти тощо. Але як держава переважно східнослов'янсько-православних народів вона була самобутньою ... цивілізацією, що розвивалася під покровом Заходу й була обтяжена іноцивілізаційними додатками, які, зрештою, лише заважали її розвиткові» [5, с. 62].

Такий зв'язок цивілізаційного і геополітичного (глобального) статусів, який Ю. Павленко обстоює в інших публікаціях [4, с. 113], дає підстави стверджувати, що методологія, практикована

в класичних дослідженнях цивілізаційного поступу людства, тією чи тією мірою переноситься і застосовується в геополітичній науці. Деякі ж дослідники цивілізаційного підходу взагалі вважають геополітичний фактор визначальним для виформування певної цивілізації. Так, наприклад, Е. Фролов недвозначно зазначає: «Критеріями для піднесення окремого культурного осередку в ранг значущої історичної цивілізації ... мають бути спільність геополітичних умов, початкова мовна спорідненість, єдність або близькість економічного і політичного устрою, культури (включно з релігією) і менталітету» [10, с. 98]. Можливо, остання теза є екстраполяцією сучасного геополітично «акцентуованого» сприйняття світу на культур-цивілізаційні процеси минулого. Однак, на нашу думку, аргумент від протилежного принаймні не втрачає своєї чинності: ті оцінки, які стосуються сучасного геополітичного становища певної країни, якоюсь мірою зумовлені або навіть запозичені із класичних культур-цивілізаційних досліджень минулого. Якщо притримуватися саме такої точки зору, то з невтішністю можна констатувати, що місце України в сучасному світовому цивілізаційному процесі виявляється досить проблематичним, якщо тільки не зважати на давноминулі події на українських землях.

Такий стан справ визнавали багато хто у перші десятиліття ХХ ст., і, на жаль, він залишався таким самим до останнього часу. У зв'язку з цим не можна не згадати тут рядки Є. Чикаленка, написані ще восени 1919 р.: «До 17-го року на народ український сусіди дивилися, як на гній, на обірник для культур московської та польської; широкий європейський світ,

крім дуже малого числа спеціалістів-учених, нічого не знав і не чув про Україну, а ці два роки [після 1917 р.] показали як сусідам, так і всьому європейському та заатлантичному світові, що єсть на світі самостійний український народ...» [14, с. 113]. З великою прикрістю доводиться констатувати, що не судилося свого часу справдитися таким словам.

Як зазначалося вище, в дискурсі провідних західних інтелектуалів, що зважає на цивілізаційні аспекти розвитку людства (а не на суто актуальні політичні події), тема України здебільшого залишалася на маргінесі. Згадуваний Ф. Фукуяма в своєму бестселері «Кінець історії» просто не зміг побачити в Україні бодай якогось помітного історичного актора. Все обмежувалося роллю колишньої «союзної республіки», яка пережила «колективізацію сільського господарства» і після розпаду СРСР може бути здатна до «демократизації» [12, с. 64, 74, 77]. Інакше кажучи, за Фукуямою, Україна постає лише одним із кадрів у насиченій подіями хроніці «головних віх» руйнації комуністичного режиму [12, с. 61]. Єдиним виправданням такої оцінки цього авторитетного автора може слугувати те, що він, дотримуючись настанови Г. Гегеля, розглядає логіку історії *en gros*, зважає лише на масштабні світові події, а на час написання твору Україна щойно здобула свою незалежність і докладала зусилля задля утвердження свого статусу в світі.

Істотна переоцінка відбувається тільки зараз. Ф. Фукуяма, який прискіпливо стежив за політичним життям в Україні останніх років, наважився на таке твердження про Революцію Гідності: «Я вважаю Євромайдан грандіозною історичною подією, однією з найзнаменніших у

наш час. Його значення виходить далеко за межі України. Це грандіозна битва за розширення сучасних форм демократичного правління» [11]. Вочевидь, така оцінка тісно пов'язана з актуальними політичними реаліями, але вона може слугувати добрим приводом для того, щоб наново поглянути на поширені в західній геополітичній літературі думки про Україну.

Хоча історія геополітики налічує понад сто років, але її «нове життя» (після деформації в нацистській Німеччині) припадає на післявоєнний період у США, що було зумовлено не лише винятковим становищем цієї держави у міжнародній політиці, а й тим фактом, що поняття «геополітика» досить часто було вживаним радником президента США та державним секретарем США Генрі Кіссинджером (*1923), завдяки якому цей термін став «знову популярним в рамках американської політичної культури» і навіть зайняв певне місце в академічному середовищі [15, с. 39]. Американський політик визначав геополітику як «такий підхід, що приділяє увагу потребам рівноваги» («*By 'geopolitical' I mean an approach that pays attention to the requirements of equilibrium*») [16, S. 39]. Однак для розуміння геополітики Г. Кіссинджером, як підкреслюють сучасні дослідники, «географічні фактори» не були визначальними. Адже йшлося про «зрівноваження сил» у світі держав, що вже займають певні території [16, S. 40]. На порядку денному тоді гостро стояла проблема «рівноваги сил» між двома наддержавами – США і СРСР.

Зовсім інакші акценти були зроблені Збігневом Бжезінським (1928–2017), коли він став радником з національної безпеки президента США Дж. Картера

і виявився, власне, одним із «адвокатів геополітики». Геополітика для нього була пов'язана насамперед із поняттям інтересу, тобто з усвідомленням інтересів держави «в проектуванні американських стратегічних інтересів в епоху загострення глобальної напруженості» [15, с. 39]. Зрозуміло, що при цьому малася на увазі не теорія геополітики, а практично зорієнтована дисципліна для розробки політичних рішень. Мабуть, не варто спеціально зупинятися на значенні постаті З. Бжезінського та впливовості його думки в міжнародній політиці. Однак на увагу вартує його оцінка України на «шахівниці» світової політики. Втім спершу доречно зупинитися на концепції «поліцивілізаційного» підходу в рамках геополітики, що представлена Семуелом Гантінгтоном у праці «Зіткнення цивілізацій» (1996). Написана в середині 90-х років ХХ ст., тобто після закінчення «холодної війни» і розпаду СРСР, ця праця досить наочно демонструє, яке місце приділяє Україні провідний західний дослідник на сучасній цивілізаційній мапі світу.

Насамперед є сенс вказати, що С. Гантінгтон виокремлює «сім чи вісім світових цивілізацій сучасності», або «головних цивілізацій» сучасності: західна, латиноамериканська, африканська (?), ісламська, синська, індієтська, православна, японська [13, с. 17–18, 25, 53–58]. У цьому аспекті він, власне, своєму продовжує ту лінію традиції цивілізаційного дослідження людства, що була сформована у творах О. Шпенглера і А. Дж. Тойнбі. Нескладно помітити, що релігія виступає визначальним фактором у Гантінгтоновому аналізі сучасних цивілізацій, як це почасти було і в А. Дж. Тойнбі. Та й він сам неодноразово

визнає, що саме релігія «є центральною, визначальною характеристикою цивілізації» [13, с. 59, 49].

Водночас у С. Гантінгтона йдеться не просто про культур-цивілізаційний аналіз як такий, а про найтісніший зв'язок між актуальною політикою і сучасними цивілізаціями. Він прямо стверджує, що «глобальна політика є політикою цивілізацій. Змагання наддержав змінилося зіткненням цивілізацій» [13, с. 17]. Вище сформульована теза про співвідношення цивілізаційного і геополітичного факторів найвиразніше представлена саме в концепції С. Гантінгтона.

Зрозуміло, що автор розглядає Україну як суверенну державу, яка утворилася після руйнації СРСР. У певних пасажах С. Гантінгтон відносно докладно зупиняється на темі України як політичного суб'єкта пострадянського простору і його міркування заслуговують на прискіпливу увагу незалежно від того, що вони були сформульовані понад два десятиліття тому назад і в деяких пунктах виявилися принаймні проблематичними.

Нескладно передбачити, що Україна потрапляє в обшир «православної» цивілізації, центр якої зараз перебуває в Росії. Ця цивілізація відрізняється «від західного християнства через її візантійське коріння, двохсотлітнє татарське іго, деспотизм бюрократії та обмежений вплив на неї Відродження, Реформації, Просвітництва й інших значних подій, що мали місце на Заході» [13, с. 56]. В інших місцях твору належність України до православного світу так само не викликає жодних сумнівів [13, с. 187].

Але при цьому американський дослідник указує на те, що в структурно-цивілізаційному вимірі Україна

належить до «розколотої країни», тобто до країни, де «великі [культурні] групи належать до різних цивілізацій». Як правило, такі країни розташовані на «лінії розлому між цивілізаціями» і особливо гострою для них є проблема «підтримки своєї цілісності». Проявом такої «розколотої» є поділ України «на уніатський націоналістичний, україномовний захід і православний російськомовний схід» [13, с. 205, 206, 208].

Що стосується тієї лінії розлому цивілізацій, то мається на увазі п'ятсотлітня «лінія великого історичного поділу», що розмежовує західнохристиянську цивілізацію від православної цивілізації та водночас від світу мусульманських народів. Ця лінія проходить, зокрема, через Україну і «відокремлює уніатський захід від православного сходу». При цьому вагомо і те, що, за Гантінгтоном, ця лінія водночас є «східним кордоном Заходу», насамперед «кордоном культурним», але також і політичним та економічним кордоном [13, с. 242–243].

З таким цивілізаційним поділом, що керується «логікою цивілізації», американський вчений тісно пов'язує політичні і військові процеси на європейському континенті, що стосуються розширення членства в ЄС і НАТО. Відзначаючи «активну протидію розширенню НАТО» з боку Росії, він сподівається, що таке розширення на схід буде «обмежено країнами ... західного християнства», тож воно не торкнеться і України. Адже, як інші країни православного світу, Україна перебуває в зоні впливу Росії, яка є «стрижневою державою окремої православної цивілізації». Але при цьому автор подає істотне доповнення: «поки вона [ср. Росія] залишається єдиною» [13, с. 249]. Міркування такого роду, мабуть,

були досить реалістичними наприкінці минулого століття, але через агресію РФ проти сусідньої незалежної держави (2014 р.) вони мають бути радикально переглянуті.

Цікавими і навіть повчальними є думки Гантінгтона щодо взаємин між Україною і Росією після розпаду СРСР, надто якщо йдеться про випробовування «передбачення» запропонованої «поліцивілізаційної парадигми». Головні змістові моменти можна відтворити в таких положеннях: «тісні культурні й історичні зв'язки між Росією та Україною»; «спільне проживання росіян й українців в обох країнах»; «співробітництво між Україною і Росією»; мінімальність «можливості російсько-української війни» (!) (на протипагу до «статистичного» прогнозу Дж. Мірсгаймера, що якраз і наголошував на такій можливості); «можливість розколу України», при якому передбачається середній ступінь насильства [13, с. 40–41]. У контексті опису таких взаємин С. Гантінгтон пропонує і певні рекомендації для політичних рішень, в яких він радить спонукати Україну «відмовитися від ядерної зброї», надавати Україні «значну економічну допомогу», вживати інших заходів «для збереження єдності й незалежності України» (!) і найцікавіше – «виділяти кошти на планування непередбачуваних витрат у разі можливого розколу України» [13, с. 172].

Рефреном «Зіткнення цивілізацій» виступає теза про «розколоту Україну» із «двома різними культурами», тобто про «лінію розлому між цивілізаціями», що проходить «через її центр ось уже кілька століть» [13, с. 255]. На користь такої тези наведені статистичні дані початку 90-х років, згідно з якими близько 31%

населення України є російськомовними громадянами. Також значення мають і результати президентських виборів в Україні 1994 р., коли за проросійськи налаштованого кандидата Л. Кучму проголосувало 52% виборців. Мабуть, автор цієї книжки і гадки не мав, що його тезу про «розколоту Україну» згодом будуть інтенсивно експлуатувати політтехнологи ледь не під час кожних виборів у країні. А проте варто наголосити, що американський дослідник досить добре обізнаний з історією українсько-російських відносин, коли, наприклад, твердить про переважний «політичний контроль Москви» над Україною від 1654 р. до 1991 р. (попри нетривалий період незалежності 1917–1920 рр.) [13, с. 255]. Тож навряд чи можна робити закиди йому в симпатіях до спадкоємиці великої імперії.

Розглядаючи відносини між Україною і Росією в цивілізаційно-геополітичній площині, С. Гантінгтон наважується на формулювання трьох можливих сценаріїв їх перебігу. Хоча його прогноз вирізняється виваженістю, позаяк спирається на попередній досвід, що засвідчують часто вживані хронологічні обмеження «до 1995 р.», він дуже цікавий у плані перевірки прогностичної функції будь-якої гуманітарної науки. По-перше, конфлікт «між росіянами і українцями малоймовірний», якщо значення має «спільність [православної] цивілізації». По-друге, більш імовірний варіант розвитку ситуації – це розкол України по лінії розлому на дві частини, з яких східна ввійде у склад Росії». Підставу для такого сценарію Гантінгтон убачає в спробі Криму вийти із складу України в 1994 р. Крім того, вибори президентом України Л. Кучми в 1994 р. активізували

відцентрові рухи в Західній Україні з гаслом прозахідної України. Нарешті, по-трете, «найбільш імовірний сценарій» зводиться до того, що «Україна залишається єдиною, розколотою, незалежною і в цілому буде тісно співробітничати з Росією». При цьому найбільші проблеми будуть стосуватися економічної сфери, а їх розв'язання американський дослідник теж бачить в цивілізаційній перспективі православ'я: «спільна культура» і «близькі особисті зв'язки» [13, с. 257–258].

Як свідчить досвід останніх років, те, що С. Гантінгтон розцінював як малоімовірне, виявилось справжнім. Однак ми навряд чи маємо підстави дорікати науковцеві, що його прогноз не здійснився. Доречніше пам'ятати інший, не менш суттєвий і актуальний для сьогодення діагноз ситуації: Україна і Росія є «стрижнем, що необхідний для єдності православного світу» [13, с. 259]. Чи не є постійні спроби розігрувати сценарій «єдності православ'я» свідченням того, що їхні автори чогось таки навчилися в американських інтелектуалів? Це питання, звісно, залишається відкритим.

Приблизно водночас із працею С. Гантінгтона була опублікована книжка З. Бжезінського «Велика шахівниця» (1997), в якій її автор не лише визнає політичну суб'єктність України, а й приділяє їй досить велике значення на політичній мапі Євразії, йменуючи Україну однією з п'яти «геополітичних осей» (разом із Азербайджаном, Південною Кореєю, Туреччиною та Іраном). За З. Бжезінським, «геополітичні осі – це держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а радше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців». При цьому

головним фактором виступає якраз географічне розташування держави. Розташовані в зоні впливу «геополітичних гравців», такі осі мають «дуже важливі політичні і культурні наслідки для більш активного сусіднього геополітичного гравця» [1, с. 41].

Окрім такого окреслення геополітичного становища України, американський політик неодноразово відзначає вирішальну роль України для «імперського статусу» Росії в європейсько-азійському просторі. Його теза така: «Без України Росія перестає бути євразійською імперією» [1, с. 46, 92, 113]. Максимум, на що може претендувати РФ, це імперський статус у широкому просторі Азії, однак і тут їй чинитиметься потужний опір з боку інших гравців. Автор часто торкається питання незалежності України від Росії, зазначаючи, зокрема, фатальне значення цієї події для імперських амбіцій Росії: «...незалежність України кинула виклик самій суті претензії Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичності»; «втрата України стала геополітично вирішальною» для Росії і навіть «геополітично каталітичною» [1, с. 89, 92–93]. У контексті стосунків між Україною і Росією З. Бжезінський постійно наголошує, що «Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії» [1, с. 122].

З. Бжезінський багато уваги приділяє сучасній Росії після розпаду СРСР. Наважуючись на «вимоги» до сучасної Росії, він небезпідставно вважає, що першою має бути вимога «зректись імперського минулого», що тягне за собою «ясне й недвозначне прийняття самостійного існування України, її кордонів та її особливості

ідентичності» [1, с. 119]. Але навіть якщо це і здійсниться (на даний момент цього поки не сталося!), то інша вимога набагато вибагливіша – «змиритися зі вступом до НАТО України». Однак таке «змирення» спричинює водночас і «визнання, що доля України вже не є органічно зв'язана з долею Росії». Наступну тезу можна розцінювати як своєрідний заклик до українців: «Проте, якщо Україна має вижити як незалежна держава, вона змушена буде стати частиною Середньої Європи, а не Євразії, і якщо вона буде частиною Середньої Європи, тоді вона повинна буде повністю поділяти зв'язки Середньої Європи з НАТО та з Європейським Союзом» [1, с. 121].

Як американський політик він так само неодноразово підкреслює підтримку незалежності України в середині 90-х років ХХ ст. з боку США і Європи, акцентує на «геополітичній важливості самостійної Української держави» [1, с. 113], відзначає потребу «американського заангажування» для того, щоб визначити одну з найбільших проблем для самої Європи: її східні кордони та «остаточний статус прибалтійських республік і України» [1, с. 72].

З. Бжезінський недвозначно стверджує європейську перспективу майбутнього України та, зрештою, членство країни в НАТО [1, с. 82]. Але він був налаштований дуже оптимістично, вважаючи, що «між 2005–2010 роками Україна» буде «готовою до серйозних переговорів із ЄС і НАТО» [1, с. 84], а «2005–2015 роки як розумні часові рамки для початку поступового включення України в ЄС та НАТО [1, с. 84, 121]. На жаль, у цьому пункті прогноз геополітика не справдився, як і в тому, що Україна поки не стала «критичним ядром

безпеки Європи» разом із Францією, Німеччиною і Польщею, що планувалося до 2010 р. [1, с. 85]. Але наче злим пророцтвом звучать сьогодні слова канцлера ФРН у середині 90-х років ХХ ст., цитовані З. Бжезінським: «...вже ніхто не може загрозувати міцній позиції України в Європі ... Ніхто вже не зможе ставити під сумнів незалежність і територіальну цілісність України» [1, с. 113].

Виклавши свої ідеї гарним стилем і, вочевидь, із прихильністю до України, автор «Великої шахівниці» презентує і своє бачення майбутнього, зокрема і щодо України. Він переконаний, що США мають надавати «сильнішу геополітичну підтримку» Україні як одній із «геополітичних осей», причому «посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії» [1, с. 149]. В цьому твердженні хтось, можливо, побачить нехтування самоцінності незалежності України на користь майбутнього сусіднього «геополітичного гравця». Втім в іншому місці прямо сказано про «укріплення суверенної України», а потреба її залучення «до тіснішої інтеграції з Середньою Європою» розцінюється як «вирішально важлива компонента політики» США, що має на меті співпрацю із «стратегічно опірними державами» [1, с. 203]. Само собою зрозуміло, що тут автор презентує геополітичний спосіб бачення з позиції американської політики, але для нас вкрай вагомо те, що такий впливовий автор, як З. Бжезінський, навіть не ставив під сумнів політичну суб'єктність України і до останнього часу докладав зусилля, щоб така думка стала частиною «реальної політики» США як провідного «геополітичного гравця».

На підставі проведеного аналізу, що за визначенням не претендував на якусь повноту і всебічність, все ж є змога сформулювати кілька принципових висновків. По-перше, в класичних теоріях цивілізаційного розвитку Україна презентована суто як елемент більшого формоутворення (цивілізації), що було значною мірою зумовлено відсутністю політичної суб'єктності країни. По-друге, спадок культур-цивілізаційних концепцій істотно присутній в сучасній геополітичній літературі, зокрема релігійний фактор як критерій у класифікації новітніх цивілізацій, що відображається також у їхній змістовній характеристиці. По-третє, в сучасному геополітичному дискурсі, навіть серед тих авторів, які приділяють Україні належну увагу, залишається домінувати сформоване саме в цивілізаційних теоріях уявлення про Україну, і таку обставину слід неодмінно враховувати у підготовці певних практичних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський; [пер. з англ. О. Фешовець]. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Кирвель Ч. С. Социальная философия: учеб. пособие. – 2-е изд., дораб. / Ч. С. Кирвель, О. А. Романов. – Минск: Высшая школа, 2013. – 495 с.
3. Ковальова Г. П. Україна в світових глобалізаційних процесах: виклики і відповіді / Г. П. Ковальова, В. О. Данільян // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – 2015. – Вип. 45 (1). Філософія. – С. 229–241.
4. Павленко Ю. Глобалізація та цивілізаційні зрушення сьогодення / Ю. Павленко // Міжнародна економічна політика. – 2005. – № 1 (2). – С. 100–120.
5. Павленко Ю. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі / Ю. Павленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 46–68.
6. Поліщук Ю. Трансформаційні процеси в сучасній Україні: зарубіжна історіографія / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – № 5–6 (85–86). – С. 326–340.
7. Старостин Б. Историософия Шпенглера и наше время / Б. Старостин // Европейский альманах. История. Традиция. Культура. – М.: Наука, 1991. – С. 47–89.
8. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі; [пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.
9. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі; [пер. з англ. В. Шовкуна]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
10. Фролов Э. Д. Проблема цивилизаций в историческом процессе / Э. Д. Фролов // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2006. – Серия 2, вып. 2. – С. 96–100.
11. Фукуяма Ф. Євромайдан – це грандіозна битва за розширення демократичних форм правління... / Ф. Фукуяма // Дзеркало тижня. – 2015. – 23 жовтня.
12. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; [пер. с англ. М. Б. Левина]. – М.: АСТ, 2010. – 588 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеєва, Ю. Новикова]. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.
14. Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920 / Є. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк: Вид. імені Олени Теліги, 2005. – 639 с.
15. Dodds K. Geopolitics. A Very Short Introduction / K. Dodds. – New York: OUP, 2007. – 182 p.
16. Hoffmann N. Renaissance der Geopolitik? Die deutsche Sicherheitspolitik nach dem Kalten Krieg / N. Hoffmann. – Wiesbaden: Springer, 2012. – 390 S.

17. Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. 16. Aufl / O. Spengler. – München: DTV, 2003. – Bd. I–II. – XVII, 1249 S.

18. Spengler O. Jahre der Entscheidung / O. Spengler. – München: Beck, 1933. – 215 S.

REFERENCES

1. BZHEZYNSKYI, Z. (2000). *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. Lviv – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 236 p. [in Ukr.]

2. KIRVEL, Ch., ROMANOV, O. (2013). *Social Philosophy: A Handbook*. 2nd ed. Minsk: Vysshaya shkola, 495 p. [in Rus.]

3. KOVALIOVA, H., DANYLIAN, V. (2015). Ukraine in the World Globalization Processes: Challenges and Responses. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. (Bulletin of the H. S. Skovoroda Kharkiv Nation Pedagogical University), Vol. 45(1): Philosophy, pp. 229–241. [in Ukr.]

4. PAVLENKO, Yu. (2005). Globalization and Civilization Changes of the Present. *Mizhnarodna ekonomichna polityka*. (International Economic Policy), 1(2), pp. 100–120. [in Ukr.]

5. PAVLENKO, Yu. (2001). East-Christian Civilization and Its Place in the World History. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketyng*. (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (4), pp. 46–68. [in Ukr.]

6. POLISHCHUK, Yu. (2016). Transformation Processes in Modern Ukraine: Foreign Historiography. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. (Scientific Proceedings of the I. F. Kurasa Institute of Political and

Ethnic Studies of the NAS of Ukraine), Vol. 5–6 (85–86), pp. 326–340. [in Ukr.]

7. STAROSTIN, B. (1991). Spengler's Historiosophy and Our Time. *Yevropeyskiy almanakh. Istoriya. Traditsiya. Kultura*. (European Bulletin. History. Tradition. Culture). Moscow: Nauka, pp. 47–89. [in Rus.]

8. TOYNBEE, A. (1995). *A Study of History*. Vol. 2. Kyiv: Osnovy, 406 p. [in Ukr.]

9. TOYNBEE, A. (1995). *A Study of History*. Vol. 1. Kyiv: Osnovy, 614 p. [in Ukr.]

10. FROLOV, E. (2006). Problem of Civilizations in the Historical Processes. *Vestnik Sankt-Peterbugskogo universiteta*. (Bulletin of Saint-Petersburg University), Series 2, Vol. 2, pp. 96–100. [in Rus.]

11. FUKUIAMA, F. (Oct. 23, 2015). Euromaidan Is a Grand Struggle for Extension of the Democratic Forms of Government. *Dzerkalo Tyzhnia*. [in Ukr.]

12. FUKUIAMA, F. (2010). *The End of History and the Last Man*. Moscow: AST, 588 p. [in Rus.]

13. HUNTINGTON, S. (2003). *The Clash of Civilizations*. Moscow: AST, 603 p. [in Rus.]

14. CHYKALENKO, Ye. (2005). *Journal: 1919–1920*. Kyiv – New York: Olena Teliha Publishing, 639 p. [in Ukr.]

15. DODDS, K. (2007). *Geopolitics. A Very Short Introduction*. New York: OUP, 182 p. [in Eng.]

16. HOFFMANN, N. (2012). *Renaissance of the Geopolitics? German Security Policy after the Cold War*. Wiesbaden: Springer, 390 p. [in Ger.]

17. SPENGLER, O. (2003). *The Decline of the West. Outlines of the World History Morphology*. 16th ed., Vol. I–II – XVII. München: DTV, 1249 p. [in Ger.]

18. SPENGLER, O. (1933). *Years of Decision*. München: Beck, 215 p. [in Ger.]

V. Terletsky

Ukraine on the Civilization Map of the Modern World: Historical Experience and Realities of the Present

Abstract

The purposeful cultural and civilization choice of Ukraine is of great significance not only for shaping the image of Ukraine on the international arena but above all, for a clear understanding of our own “civilization identity”. However, it is difficult to even make such a choice without taking into account the

estimations of “external observers”, in particular the ideas expressed in the civilization conceptions of the 20th century. In their classic studies, both O. Spengler and A. J. Toynbee did not particularly distinguish the “Ukrainian terrain” from the Russian culture or “Orthodox Christian civilization”. This can be explained by the fact that before 1991 Ukraine did not have its own political subjectivity; hence, it was considered among other political formations. Modern domestic researchers insist on a more differentiated consideration of the concept of “Orthodox Christian civilization” and trace “East Slavic Orthodox civilization” as its separate branch. It turns out that the constitutive significance for its “civilization synthesis” was made by the western component that came from the “Ukrainian lands”. But such a synthesis had all the features of geopolitical construction, since it was about the formation of a new empire and, at the same time, the assertion of its civilization identity. The connection between civilization analysis and geopolitics has become especially important in recent times, when S. Huntington unequivocally stated that “global politics is the politics of civilizations”. From the point of view of modern geopolitics, Ukraine is, for the most part, regarded as an independent state, formed as a result of the collapse of the USSR and remaining in the Russian power field. Even particular assessments of Ukraine as a “geopolitical pivot” (Z. Bzhezinskyi) still do not go beyond such an established view due to the overall recognition of the geopolitical subjectivity of Russia. Although recent events show the other side of this “geopolitical player”, there are reasons to argue that modern geopolitical assertions and forecasts inherited the achievements and theoretical framework of the culture and civilization conceptions of the past.

Про Україну в контексті культурно-цивілізаційного вибору її подальшого розвитку і в зв'язку з сучасними процесами глобалізації написано чимало, але на сьогодні ця тема виявляється з особливою актуальністю. Порушення територіального суверенітету держави Україна, постійна динаміка широкого спектра факторів, що присутньо визначають політичний клімат всередині країни, підвищений рівень очікування змін у суспільстві з боку різних соціальних груп і верств - це далеко не повний перелік найбільш нагальних проблем в країні, які так чи так корелюють із її цивілізаційним вибором.

Однак такий погляд переважно інтроспективний. Вагомо враховувати також масштабнішу оптику бачення всього розмаїття процесів в сучасній Україні. А такий кут зору передбачає зважання як на те місце, яке Україна посідає (або яке їй приписують) у цивілізаційному розвитку людства, так і на те значення, яке має приділятися зовнішнім (стосовно держави) чинникам.